

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI'

Elshibaeva Z

Tema: «Go'rug'li'» dastani'ni'n' fonetika-morfologiyali'q
wo'zgeshelikleri»

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

Ilimiy basshi':

prof. Sh.Abdinazimov

No'kis – 2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi

Fakultet dekani':	f.i.k. Q.Turdi'baev
Kafedra basli'g'i':	f i d M.Qudaybergenov
Ilimiy basshi':	f.i.d. Sh.Abdinazimov

**Tema: «Go'rug'li'» dastani'ni'n' fonetika-morfologiyali'q
wo'zgeshelikleri»**

**Ma'mleketlik attestaciya komissiyasi' qarari'ni'n' pitkeriw qa'nigelik
jumi'si'na**

«____» bahasi' qoyi'lsi'n.

«____» _____ 2012-ji'l

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

Mazmuni'

Kirisiw

Tu'rkiy til biliminde ha'm qaraqalpaq til biliminde folklorli'q shi'g'armalar tilinin' izertleniw jag'dayi'

I BAP. «GO'RUG'LI'» DA'STANI'NI'N' FONETIKALI'Q WO'ZGESHELIKLERI

I.1. Dawi'sli' sesler

I.2. Dawi'ssi'z sesler

II BAP. «GO'RUG'LI'» DA'STANI'NI'N' MORFOLOGIYALI'Q WO'ZGESHELIKLERI

II.1. Ma'nili so'z shaqaplari'

II.2. Ko'mekshi so'z shaqaplari'

Juwmaq

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

KIRISIW

TU'RKIY HA'M QARAQALPAQ TIL BILIMINDE DA'STANLAR TILININ' IZERTLENIW JAG'DAYI'

Tu'rkiy tillerde yen' a'hmiyetli wazi'ypalardi'n' biri milliy a'debiy tillerdin' qa'liplesiw ha'm rawajlani'n basqi'shlari'n izertlew boli'p tabi'ladi'. A'debiy tillerdin' rawajlani'w tariyxin' izertlew ha'm woni'n' basqi'shlari'n ani'qlaw ushi'n jazba yestelikler menen bir qatarda xali'q awi'zeki do'retpelerinin', a'sirese, da'stanlardi'n' til wo'zgesheliklerin teren' u'yreniw u'lken a'hmiyetke iye. Ha'r bir xali'qti'n' a'debiy tili awi'zeki so'ylew tilinin' tiykari'nda payda boladi'. Tildin' so'zlik qurami'nda sol tilde so'ylewshi xali'qti'n' tilinin' tariyxina baylani'sli' bay mag'luwmatlar saqlanadi'. Demek, xali'q da'stani'ni'n' tilin izertlew arqali' sol xali'qti'n' ha'm tili woni'n' rawajlani'w basqi'shlari' tuwrali' ha'r ta'repleme mag'luwmatlar ali'wg'a boladi'. Qaraqalpaq til biliminde qaraqalpaq milliy a'debiy tilinin' tariyxin' izertlewge arnalg'an sanawli' jumi'slar g'ana bar. Mi'sali': professor D.S.Nasi'rovti'n' qaraqalpaq tili dialektlerinin' faktlerin a'yyemgi jazba derekler menen sali'sti'rmali' aspektte islegen jumi'slari', akademik H.Hamidovti'n'¹ Yeski tu'rkiy jazba esteliklerinin' tilin izertlew bag'dari'ndag'i' jumi'slari' ha'm D.Saytovti'n'² qaraqalpaq klassik shayi'rlari' shi'g'armalari'ni'n' tili boyi'nsha ali'p barg'an jumi'slari'n ko'rsetiwge boladi'. f.i.d. Sh.A'bdinazimovti'n' "Qi'ri'q qi'z" da'stani'ni'n' so'zlik qurami' boyi'nsha islegen ilimiy jumi'si' da qaraqalpaq til bilimindegi da'stanlar tilin izertlewge arnalg'an jumi'slar qatari'na kiredi. Biraq bul ilimiy miynetler da'stanlardi'n', folklorli'q do'retpelerdin' tillik faktlerin ashi'p beriwde ju'da' jetkiliksiz. Sonli'qtanda biz wo'zimizdin' pitkeriw-qa'nigelik

¹ Хамидов А. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. Нөкис, 1974.

² Сайдов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. -Нөкис

jumi'si'mi'zdi'n' izertlew obyekti si'pati'nda qaraqalpaq til biliminde yele qolg'a ali'nbay ati'rg'an folklordi'n' til wo'zgesheliklerin konkret bir da'stan mi'sali'nda izertlewdi aldi'mi'zg'a maqset yetip qoydi'n' ha'm bul ushi'n «Go'rug'li'» da'stani'n tan'ladi'n'. Jumi's kirisiw bo'lim ha'm yeki bap, juwmaq, paydalani'lg'an a'debiyatlar diziminen ibarat. I bapta «Go'rug'li'» da'stani'ni'n fonetikalı'q wo'zgesheliklerine toqtap wo'tsek, II bapta da'stanni'n morfologiyalı'q wo'zgesheliklerine ken'nen toqtap wo'ttik.

Folklorlı'q do'retpelerdin' tillik wo'zgesheliklerin izertlew Tu'rkiy xalı'qlari'nda 1940-jı'llardan baslap qolg'a ali'na baladi'. Bul da'wirde xalı'q da'stani'ni'n til wo'zgeshelikleri, sonday-aq folklorlı'q do'retpelerdin' ha'r qı'yli' janrlari'ni'n tili tuwralı' ilimiy izertlewler ali'p bari'ldi'. Bug'an mi'sal retinde D.Mamedqulievti'n' «Shasa'nem ha'm G'a'rip» da'stani'ni'n tillik wo'zgeshelikleri¹ degen dissertaciyalı'q jumi'si' S.Baylievti'n' «Sayatxan-Ha'mra» da'stani'ni'n tillik wo'zgesheliklerin izertlewge arnalg'an izertlewlerinde² so'zlerdin' ma'nilik ha'm seslik wo'zgerislerge ushi'raw jag'daylari' ani'n'lang'an. Azerbaijan ilimpazi' S.T.Mextievani'n'³ «Shaxriyar» da'stani'ni'n tilin izertleu'ge arnalg'an miynetinde da'stanni'n leksikalı'q ha'm grammatikalı'q wo'zgeshelikleri, wondag'i', sinonim, omonim, antonim so'zler, termin so'zler, so'z jasali'w jag'dayi' ha'm turaqli' so'z dizbekleri izertlengen.

Wo'zbek ilimpazi' Sh.Shoabduraxmanovti'n' «Ravshan» dostonining badiiy tili haqida» atlı' dissertaciyalı'q jumi'si'nda da'standa qollani'lg'an ko'rkemlew qurallari', epitetler, metafora, da'stan tilinin' sintaksislik, fonetikalı'q ha'm leksikalı'q wo'zgeshelikleri izertlengen.

R.Rasulovti'n' «Alpami's» da'stani'ndag'i' so'zlerdin' sintaksislik baylani'slari'na arnalg'an dissertaciyalı'q jumi'si'nda so'zlerdin' bag'i'na ha'm

¹ Мамедқулиев Д. Языковые особенности дастана «Шахсанем и Гариб» Ашхабад

² Вайлыев С. Языковой особенности дастана «Саят и Хамра» Ашхабад

³ Мехтиева С.Т.Язык эпоса "Шахрияр".Баку, 1974

dizbeklese baylani'si'wi'na toqtap, da'stanlarda qollani'li'w wo'zgesheliklerin analizlegen¹

S.Tursunovti'n' «Leksicheskie osobennosti dastona «Alpami's» degen dissertaciyasi'nda so'zlik quramdag'i' uli'wma qollani'wshi' leksika 30 dan aslam tematikali'q toparlarg'a aji'rati'p, a'sirese dialektlarga ayri'n'sha kewil bo'lgan. Jumi'sti'n' yekinshi babi'nda da'standa ushi'rasatug'i'n ka'sibiy so'zler, u'shinshi babi'nda da'stan leksikasi'ndag'i' funktsional stilistikali'q wo'zgeshelikleri analizlengen.

Tu'rkiy tillerdegi da'stanlardi'n' ishinde qi'rg'i'z xalqi'ni'n' qaharmanli'q da'stani' «Manas» ti'n' tili ha'r ta'repleme izertlengen. R.Egamberdiev «Manas» da'stani'ndag'i' frazeologizmleri R.A.Beybutova wondag'i' a'skeriy leksikani', K.Aydarqulov «Manas» eposi' menen runikali'q jazba yesteliklerdegi etnikali'q terminlerdi salsi'ti'ri'p izertlegen: A.Boronov «Manas» da'stani'ndag'i' antroponimlardi izertlese, T.Jumagulova wondag'i' toponimlardi izertlegen. Demek awi'zeki xali'q do'retpelerinin' izertleniwi bizge sol shi'g'armalardi' izertlewde tiykarg'i' teoriyalig'q derek boladi'. Mine, usi'lardan kelip shi'n'qan halda «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tillik wo'zgesheliklerine ken'nen toqtap, da'stanni'n' tilinin' fonetikali'q ha'm morfologiyali'q wo'zgesheliklerin izertlep tallaw jasaymi'z.

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' izertleniw jag'daylari'

Qaraqalpaq xalqi' arasi'nda a'zelden ken'nen tarali'p, baqsi'lar ta'repinen atqari'li'p kiyati'rg'an a'debiy miyraslardi'n' biri «Go'rug'li'» da'stani'. «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' yertede do'regenligi haqqi'nda to'mendegidey pikirler bar:

¹ Расулов Р. Синтаксические связи между словами в достоне «Алпамыс». Тошкент

Azərbaycan ilimpazları «Go'rug'li» da'stani'ni'n do'reliw da'wirin ani'n'lawg'a a'dewir kewil bo'lgan. Sol maqsette wolar da'standag'i' su'wretlengen tariyxi'y waqi'yalardi', wo'z yeli menen qon'si'las yellerdegi tariyxi'y waqi'yalarg'a sali'sti'ra woti'ri'p, da'standi' XVI a'sirdin' aqi'ri' XVII basi'nda do'regen degen pikirdi aytadi'.

«Go'rug'li» da'stani' Kavkazdag'i' azerbayjanlarg'a, Gruziya, Armeniya, Turkiya ha'm Persiya, Worta Aziyadag'i' xali'qlar wo'zbeklerge, qaraqalpaqlarg'a, tu'kmenlerge, qazaq ha'm ta'jikler arasi'nda ken'nen taralg'an. Azərbaycan xalqı'nı'n «Go'rug'li» da'stani' 11842-ret ji'ynap 1842-ji'li' baspadan shi'g'arg'an belgili jazi'wshi' A.Xodzko bi'lay der jazadi': Aziya yamasa uli'wma du'nyani'n' to'rt ta'repinde bul atama G'o'rug'li' belgili bolmag'an bir de mu'yesh joq. Siz woni' ha'tte Bessaraviyada, Moldaviyada da yesitesiz. Ha'r qanday jag'dayda woni'n' Aziyadag'i' ken'nen ma'limligi Gomerdin' Gretsiyadag'i' dan'qi'nday ulli'li'qqa iye¹ ja'ne de, V.M.Jirmunskiy ha'm X.T.Zarifovlar «Go'rug'li» da'stani'ni'n' ulli'li'g'i' haqqi'nda pikirlerin aytqan «Go'rug'li» da'stani' qaraqalpaqlar arasi'nda awi'zsha ha'm kitabi'y tu'rde tarali'p, woni'n' ken' wo'ris ali'wi'na basqa xali'qlardi'n' tillik wo'zgesheligi milliy ma'deniyati' menen diniy ayi'rmashi'li'qlari' hesh qanday ta'sir yetpesten ha'r qi'yli' atamalarda ko'p g'ana shegaralardi' atlap wo'tip, u'lken territoriyali'q arali'qta jasap kelmekte. «Go'rug'li» da'stani'ni'n' atamasi' wo'zbekte “Gurug'li”, qazaqta “Ko'rug'li”, tu'rkmende “Go'rogli” azerbayjan, gruzin, armyan xali'qlari'nda “Kerog'li” kurug'li” ati' menen ataladi'.

Da'standa ha'r bir xali'qti'n' milliy da'stu'rin belgileytug'i'n wo'zine ta'n poetikali'q ha'm stillik sistema ha'm woni'n' wo'z aldi'na bir pu'tin toli'q do'retpe yekenligin da'lilleydi. Sonli'qtada wol do'retpeyin' ha'r versiyasi'nda sol xali'qti'n' u'rp-a'detin, turmi's tirishiligin, du'nyag'a bolg'an ko'zqarasi'n

¹ Кероэгли «Восточный поэт-наездник» «Кавказ» газетасы, 1856. 21-саны

ani'n'lawg'a boladi'. «Go'rug'li'» da'stani' ideyali'q mazmuni' menen ko'rkemlik wo'zgesheligine baylani'sli' qaraqalpaq milliy da'stanlari'ni'n' qatari'nan i'layi'n'li' wori'n ali'p kiyati'r.

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' do'reliw, tarali'w da'wirleri haqqi'nda ilimpazlar ha'r qi'yli' pikirler bildirgen. Do'retpe qaharmanlari'ni'n' watani'n izlew, qaysi' xali'qqa tiyisli yekenligin, qaysi' zamanlarda wo'mir su'retgenligin ani'n'law wog'ada qi'yi'n. Da'stanni'n' bir qansha versiyalari' xali'q arasi'nan 1960-jil'larda ji'ynap ali'na basladi'. Ji'ynawshi'lar «Go'rug'li'»ni'n' «Qi'rmanda'li» Ba'zergen, A'wezخان, A'wez u'ylengen, Arap Rayخان atamasi'ndag'i' shaqaplari'n g'ana ji'ynap qalg'anlari'n ji'ynay almag'an.

Al bizlerden buri'ni'raq bul iske qol urg'an wo'zbek xalqi'nda qi'ri'n'tan aslam shaqabi', ta'jiklerde yeliw, tu'rkmenlerde jigirma shaqabi' ji'ynalg'an. «Go'rug'li'» da'stani' qaraqalpaqlar arasi'nda baqsi'lar ha'm qi'ssaxanlar arqali' taralsa, yekinshiden, Kazan, Ufa, Tashkent litografiyali'q baspalari' arqali' da tarali'p woti'rg'an.

Bul bahali' da'stan wo'z aldi'na tom boli'p 1986-jili' No'kiste basi'li'p shi'n'ti'. Bunnan aldi'n tek g'ana shaqaplari' kishkene kitapsha boli'p baspadan shi'n'ti'. 1983-jili' Q.Maqqetov, Q.Mambetnazarov, Wo'. Erpolatovlar ta'repinen Qi'rmanda'li ha'm ba'zirgen varianti' kitapsha boli'p baspadan shi'n'ti'. «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' qaraqalpaqsha versiyasi' basqa tuwi'sqan xali'qlardi'n' versiyasi'na usas boli'wi' menen qatar wolardi'n' mazmuni', obrazlari', ko'rkemlik wo'zgeshelikleri boyi'nsha da aytarli'qtay belgilerine iye. Bul wo'zgeshelikler wo'z aldi'na izertlewdi talap yetedi. Biz usi' miynetimiz arqali' 1986-jili' ko'p tomli'qqa i'layi'n'lap XV tomi'nda basi'p shi'g'ari'lg'an «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilin izertlewdi jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' deregi si'pati'nda paydalandi'q.

I BAP. «GO'RUG'LI'» DA'STANI'NI'N' FONETIKALI'Q WO'ZGESHELIKLERI

Qaraqalpaq xalqi'n'i'n' «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilin fonetikalı'q, orfografiyalı'q izertlew woni'n' tilinde to'mendegidey wo'zgeshelikler bar yekenligin ko'rsetedi.

Dawi'sli' sesler

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde tog'i'z dawı'sli' fonema jumsalǵ'an. Sani' jag'i'nan ha'zirgi qaraqalpaq tiline sa'ykes keledi.

Biraqta dawı'sli' ha'm dawı'ssi'z seslerdin' qollanı'wi'nda ayi'ri'm pozitsiyalı'q ha'm kombinatorlı'q ayi'rmashi'li'qlar ushi'rasadı'.

“A” juwan dawı'sli', til arti' fonemasi' boli'p, so'zdin' barlı'q pozitsiyaları'nda jumsalǵ'an. Qon'si'las seslerdin' ta'sirinde wo'zgeriske ushi'ramaydı'. Mi'salı':

Arg'i'maqti'n' ne jaqsi'si'n mindirdin'

Almas qi'li'sh bayladı'n'i'z belime

Dushpan qorqi'p shi'g'almadı' joli'n'a

Asti'n'dag'i' bergey G'i'yrat ati'mdi'.

“A” fonemasi'ni'n' qollanı'li'wi'nda «Go'rug'li'» da'stani'nda to'mendegidey sa'ykeslikler ushi'rasadı'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde “wo” fonemasi' qollanı'latug'i'n wori'nda “a” fonemasi' jumsalǵ'an

Mi'salı':

Anda Go'rug'li' so'yledi

An'a berey bisati'mda bari'mdi',

Ko'rer ba'lki ani' yeki ko'zimen

“A” fonemasi ko’pshilik jag’dayda arab-parsi tillerinen wo’zlestirilgen so’zlerdin’ quri’li’si’nda jumsal’gan. Wortaz Aziyal’q Tu’rkiy a’debiy tildin’ ta’sirinde tu’pkilikli Tu’rkiy so’zlerinin’ quri’li’si’nda keyingi buwi’nlari’nda da ushi’rasadi’. Al ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinde tiykari’nan so’zdin’ birinshi ha’m yekinshi buwi’nlari’nda jumsaladi’. Mi’sali’:

A’rman qalmas ko’rsem woni’n’ ju’zini
A’wez xandi’ ha’r kim ali’p keltirse
Na’siyhati’m bul sizlerge qi’ri’n’ jigit,
Ha’rne dese shi’n’paysi’zlar so’zinen,
Ha’sen xan ne dese ko’nin’ so’zine,
A’mma’, G’o’rug’li’ sultan bir so’z aytti’.

“Wo” juwan dawisli’ fonemasi «Go’rug’li’» da’stani’ni’n’ tilinde ha’zirgi qaraqalpaq tilindegi si’yaqli’ so’zlerdin’ absolyut basi’nda ha’m birinshi qamaw ha’m tuyi’n’ buwi’nda jumsal’gan.

Oshbuw tawdi’n’ a’tirapi’nda lalazar,
A’biwba’kir, Si’di’n’, Omari’, Ospan,
Bir ma’det ber mendey g’a’rip quli’n’a,
Xorlaydi’ asti’mdi’ Go’rug’li’ ati’,
At boladi’ er jigittin’ qanati’.

«Wo’» erinlik jin’ishke dawisli’ fonema tek so’zdin’ basi’nda ha’m birinshi buwi’ni’nda jumsal’gan.

Jan’a bildim sen yekensen’ Go’rug’li’,
Wo’lgenin’she hesh ju’rmedin’ sen tuwri’.
Bul sho’llerde ju’rer mudam biyqarar,
Dawisi’ shi’n’sa baqpa qoyi’n’,
Ko’kiregin ni’n’tap-ni’n’tap.
Wo’mirimnin’ barli’gi’n’ ji’lap wo’tkerdim.

“U” juwan yerinlik dawi’sli’ fonemasi’ da’standag’i’ so’zlerdin’ barli’q wori’nlari’nda jumsalga’an. Al ha’zirgi qaraqalpaq tilinde so’zdin’ basi’nda ha’m wortasi’nda jumsaladi’:

Ushi’ qi’yi’ri’ joqdur menin’ woyi’mni’n’,
Keshe ku’ndiz boldi’ ju’rekte uwayi’m.
Uwayi’m salg’andur mag’an qudayi’m,
Uri’s bolsa shiyrin jannan keshemen,
Dushpanlardi’ nayza menen shanshaman.

“U” fonemasi’ yerinlik jin’ishke dawi’sli’ so’zdin’ barli’q wori’nlari’nda jumsalga’an.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinde “i” qi’si’q dawi’sli’ sesi jumsalatug’i’n wori’nlardi’ “u” yerinlik dawi’sli’ sesi jumsalga’an.

U’mitim ko’p tan’la haqtan shapaat,
U’lken saplar keyin tursi’n,
Tuw biydag’i’n jerge qoyisi’n,
Bul sha’ha’rde u’lken menin’ jezdem bar,
Ba’ha’r bu’lbu’l sayrar gu’lshan gu’limiz,
So’ylesem ayday shiyrin tilimiz.

“I”-“i”-“e” dawi’sli’ sesleri ha’zirgi tilimizge sali’shti’rg’anda jumsali’w wori’nlari’nda pozitsiyali’q wo’zgeris joq, so’zdin’ barli’q wori’nlari’nda yerkin jumsalga’an.

Mi’sali’:

I’qi’randi’ri’p qolg’a alayi’n sazdi’,
Lashi’ng’a aldi’ri’n’ wo’rdeki g’azdi’.
Jaqsi’ adam so’z parqi’ni’ an’laydi’,
İspahannan xanlar uli’ Ha’sendi,
Atalati’p ali’p qashqan sultani’m.
İyesiz dep urlag’aysi’z basi’na,

A'wezjan g'i'yratti' sag'an tapsi'rdi'm,

Yer jigit maydandi' ko'rse saylansi'n.

Ilaya dushpanni'n' hali' baylansi'n.

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde dawi'sli' sesler u'nlesligi yerin ha'm tan'lay u'nlesligi tu'rinde ushi'rasadi'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegidey so'zdin' da'slepki buwi'nlari'nda til arti' dawi'sli'lari' jumsalsa, son'g'i' buwi'nlari'nda til arti' dawi'sli'lar qollang'an. Al so'zdin' da'slepki buwi'nlari'nda da jin'ishke dawi'sli' til aldi', til wortasi' dawi'sli'lari' kelse, keyingi buwi'nlarda da jin'ishke dawi'sli' sesler jumsal'g'an. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde yerinlik dawi'sli'lar tiykari'nan so'zdin' birinshi buwi'ni'nda jumsali'p, so'ylew bari'si'nda yekinshi buwi'nda ayti'lg'ani' menen saqlani'p jazi'lmaydi'.

Dawi'ssi'z sesler

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde jigirma u'sh dawi'ssi'z fonema jumsali'p, wolar pozitsiyali'q ha'm kombinatorli'q qollani'li'wi' jag'i'nan ha'zirgi a'debiy tilimizdegiden ayi'ri'm wo'zgesheliklerge iye boli'p tabi'ladi'.

“B” qos yerinlik, u'nli dawi'ssi'z ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde so'zdin' aqi'ri'nda jumsalmaydi', al da'stan tilinde bul jag'day ushi'rasadi'.

At yi'g'i'li'b wo'zi jawda qalg'andi',

Ko'z yashi' to'gilu'b sel boli'p ketse,

Bedewin xorlatub maydang'a kirgen,

Qi'li'sh urub qani'm to'ktim...

Da'stan tilinde “m” sonori' menen “b” u'nli dawi'ssi'zi'ni'n' sa'ykesligi ushi'rasadi':

Men bir so'z aytayi'n yendi sizlerge,

Munda kelin' qurbashi'lar, ja'lladlar.

Bul ne ha'dis, ne bolg'andi' yaranlar.

Munsha azap ko'rsetedi qozi'ma.

«M» sonor dawi'ssi'z sesi da'standa so'zdin' barli'q pozitsiyalari'nda ushi'rasadi'.

Mollalar jazadur ziyriw-za' ba'rni,
Ma'rt jigitler maydan ishra' saylansi'n,
Ila'ya dushpanni'n' qoli' baylansi'n,
Menin' basi'm qaldi' sansi'z dumanda,
Qudayi'm saqlasi'n sizdi amana,
Bir sun'qar qashi'rdi'm sun'qar ishinen.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde «p» u'nsiz dawi'ssi'z sesi jumsalatug'i'n jerde da'standa «m» sonor dawi'ssi'zi' jumsaladi':

Uzaytmag'i'l ga'ptin' izin...

Ketme deyip berdi zorli'q...

«P» u'nsiz fonemasi' da'stan tilinde so'zdin' barli'q wori'nlari'nda jumsaladi':

Patiya bersen' yendi bizge, atajan,
Aq pa'tiya berin' bizge, atajan
Belde tilla' pi'shaqlar,
Jipek belde shashaqlar.
Ha'mme pirlar medet berer ku'n yendi.

“G” u'nli dawi'ssi'z fonemasi' da'stan tilinde ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi «w» «y» sonori' jumsalatug'i'n wori'nlarda ha'm so'zdin' son'i'nda jiyi qollani'lg'an.

Jol boyi'nda Sha'mbil yelin sorag'lap,
Bul pi'g'li'n' turg'anda shi'g'arsan' yelden,
Ag'zi'nda qaladi' ani'n' ga'plari.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde “ul” so'zinin' quri'li'si'nda eliziyag'a ushi'rag'an “g” u'nli dawi'ssi'z fonemasi' da'stan tilinde saqlani'p jazi'lg'an.

Go'rug'li' beg bizdi derler,

Ji'lasar maydanda sherler

«K» «q» u'nsiz dawi'ssi'zlari'ni'n' qollani'li'wi'nda ha'zirgi tilimizden wo'zgeshelik joq, so'zdin' barli'q pozitsiyalari'nda jumsalga'an. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde k, q u'nsiz dawi'ssi'z sesine tamamlang'an atli'q so'zlerge tarti'm jalg'awlari' jalg'ang'anda k-g sesine, q - g' sesine wo'zgeredi.

Lekin, da'stan tilinde bunday kombinatorli'q wo'zgerisler ushi'ramaydi'.
“G” fonemasi' so'zdin' barli'q wori'nlari'nda jumsalga'an.

Ga'r pa'ste piyrim, won yeki imam,

Dawi'si' shi'n'sa basi'p qoyi'n'.

Ko'kiregime ni'n'tap-ni'n'tap,

Sa'yri yetip gulni terdim,

Ne gu'l tu'ydi, ne gulzari'.

«X» u'nsiz dawi'ssi'zi' so'zdin' basi'nda ha'm wortasi'nda jumsalga'an.

Joli'n'i'zg'a qurban bolsi'n bul jani'm,

Xosh kelipsiz, bizin' ma'nzil ma'kang'a.

Bir ko'rmekke kelip yedim uzaqtan,

Ja'ne qayti'p ko'riskenshe xosh yendi

Da'stan tilinde «x» fonemasi' worni'na “h” fonemasi' qollani'lg'an.

A'wezxanni'n' xabari'ni' aytayi'n.

«M» sonori' da'stan tilinde so'zdin' basi'nda, wortasi'nda jiyi ushi'rasadi':

Qayerlerde qaldi' yawmi't yelati'n'

Tu'rkmennin' yelinen hasli'yi'w zati'm,

Meni munda shori' qi'ldi' bir quday,

Qudayg'a qi'larman ti'nbay aqi'w-way.

«Z» u'nli dawi'ssi'z fonemasi' arab-parsi' tillerinen kirgen so'zlerde so'zdin' basi'nda, tu'pkilikli so'zlerde, so'zdin' wortasi'nda ha'm aqi'ri'nda jumsal'g'an:

Zari'm bardur, joqdur zori'm,
Go'rug'li' deydiler menin' wo'zimdi.
Perzent ushi'n sarg'aytarman ju'zimdi,
Awez ushi'n zer kekilin wo'rip tur.
A'hmed sardar dayi'm qi'zi'm ko'rip tur,
Mollalar woqi'g'an ziyriw za'ba'rine,
Zerli kekildi won yekiden wo'rermiz,
Bag' aralap taza gu'ldi terermiz.

«J» u'nsiz dawi'ssi'z fonemasi' so'zdin' basi'nda ha'm ortasi'nda jumsal'g'an. Da'stan tilinde "j" fonemasi' orni'na "y" sonori' qollani'lg'ani'n ko'remiz:

Dushpanlardi'n' yurek bawri'n teskendey,
Ju'regimde ko'pdur a'lemi,
A'wezخان der bul is allani'n' isi,
Jalg'i'zban jani'mda joqdur hesh kisi,
Jalg'i'z wo'zi ko'zin jaslap,
Jo'ney berdi, bala A'wez.

"S" ha'm "sh" u'nsiz dawi'ssi'z sesleri ha'zirgi qaraqalpaq tilindegidey so'zdin' barli'q pozitsiyalari'nda jumsaladi'. Wo'zgesheligi ha'zirgi tilimizdegi "s" u'nsizi qollani'latug'i'n wori'nlarda "sh" dawi'ssi'zi'ni'n qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz.

Tuyg'i'ni'm tushti tari'n'a,
Ra'him a'ylegil hali'ma.
Si'ri'm aytpay hesh kisige,
Tushti ba'dbaqti'n' da'stige,

A'zeldedur bilsen' bul ish,
Ta'g' dirdendur ha'rne kelmish.

Hesh adam joq jerde suwday tashadi',
Ha'r ko'rgende ko'zdin' jasi'n shashadi'.
Kimiyydar Da'wlet jan bila'n,
U'sh ju'z altmi'sh baqshi' jursin.
Ushtap qi'zdi'n' jawani'ni',
San'a ka'nizdek a'ylermen.

“L” sonori' arab-parsi' tillerinen kirgen so'zlerde so'zdin' basi'nda,
tu'pkilikli tu'rkiy so'zlerinde so'zdin' wortasi'nda ha'm aqi'ri'nda jumsalg'an.

Lashi'ng'a aldi'ri'n' wo'rdeki-g'azdi',
Qunqarshadan yesitin'ler bul so'zdi,
A'wez jansi'z boli'p kelgen yekendur,
Kel ja'lladlar bala A'wezdi wo'ltirin',
A'wezxandi' tilla' darg'a tarti'n'lar,
Darlar ko'rsin bu'gin endi tamasha,

“N” sonori' tu'pkilikli tu'rkiy so'zlerinde de so'zdin' barli'q
pozitsiyalari'nda jumsalg'an:

A'wezxan der men qi'larman zar-zar,
Ne qi'lsa qu'diretli haqtan i'n'ti'yar,
Aman bolg'i'l ja'ne qayti'p ko'rgenshe,
Sizlerge qosi'lmaq bizge g6mandi',
Nesip bolsa bir ko'rersen' ag'an'di',
Segiz ku'nmen keyin dardi'n' asti'nda.

“W” sonori' so'zdin' barli'q wori'nlari'nda jumsalg'an:

A'y ka'rwani'lar yesitin'iz bul zari'm,
A'wez yendi menin' belde ma'dari'm,

Da'stan tilinde "w" sonori' worni'na "g'" daw'i'ssi'zi' da jumsalga'an:

Bir ja'digo'y ag'zi' tilin bag'layi'n.

"D" u'nli daw'i'ssi'zi' so'zdin' basi'nda ha'm ortasi'nda jumsalga'an

Daw'i'si'n'nan menin' kewlim buzi'ldi',

Woylasam bul du'nya ba'rshesi pani',

Allani'n' mulkidur adamni'n' jani',

Murat maqsetiga jeta' bilmedin',

Dag' u'stinde duwshar boldi'n' besh jigit.

"N'" sonor daw'i'ssi'zi' so'zdin' wortasi'nda ha'm aqi'ri'nda jumsalga'an:

Suyikli periyzati'ni',

San'a kasadar a'ylermen,

Ulkelerin'nen dash qaldi',

Ko'zin'nen aqti' yash qaldi',

Qoli'mdi' bag'lap nar beline tan'di'lar,

Jaraqsi'z armanli' wo'ldi degeysen',

"R" sonor daw'i'ssi'z sesi arab-parsi' tillerinen kirgen so'zlerdin' basi'nda, al tu'rkiy so'zlerdin' wortasi'nda jumsaladi'

Arap Rayxan shad boldi',

Xosh waqi't qorram ushlarda,

Tuyg'i'ni'm tushti tori'n'a,

A'wezjani'm mehribandi',

Ju'regim-bag'ri'm paradi',

U'nsiz daw'i'ssi'z "t" sesi ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi si'yaqli' barli'q pozitsiyalarda jumsaladi':

Tuydi'rmay joli'mdi' tosti'lar

Yel tip tu'yege asti'lar,

Temir sawi't tuw balg'asi',

Maydanda g'i'yрати' kerek,

Jigittin' bolsa zu'riyati',
Tayi'n tursa bedew ati'.

U'nsiz ko'mekey dawi'ssi'z "h" sesi so'zdin' basi'nda, wortasi'nda, a'sirese, ma'nili so'zlerdin' qurami'nda so'zdin' aqi'rg'i' pozitsiyasi'nda qollani'lg'an:

Ha'wes yettin' qi'zi'lbasqa uri'sti',
Yele ha'm a'rmani'n' barma jigitler,
Yeldin' ishinde joq ra'ha'ti,
Ha'm sawati' xati' kerek,

Seslik qubi'li'slar ha'm ni'zamli'li'qlar

Qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' biri «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde dawi'ssi'z sesler tarawı'nda ayi'ri'm fonetikalı'q qubi'li'slarda ushi'rasadi'. So'zdin' quri'li'si'ndag'i' bir dawi'ssi'z sestin' tu'sirilip qaldi'ri'li'wi' **eliziya** delinedi:

Bul jag'day «Go'rug'li'» da'stani'nda da ushi'rasadi':

Kelalmas jani'na quwlar,
Jigitler sa'nesiz sazi'n' kerekmes,
Ta'nde turg'an shiyrin jan,
Won'i' soldan bir azamat barmeken.
Go'rug'li'ni' izlep tabalmadi',
Jeti ji'l son' buri'n sormasi'n bizdi,
To'zbe ayralı'q za'hrine,
Ketermen A'wezdin' sha'hrine,
Ko'z jumi'p g'amni'n' ba'hrine.
Yaqshi'lardan juralmadi'm jahana.

So'zdin' qurli'si'ndag'i' bir buwi'nni'n' tu'sip qali'wi' gaplologiya delinedi bul seslik qubi'li's da'stan tilinde az bolsa da ushi'rasadi'

Qi'rqi' jigit mag'an g'ash boldi'

G'ardash so'zi gaplologiya qubi'li'si'na ushi'rag'an

Pa'niy du'nyani' ma's keza'm (gezemen)

Dawi'sli' sesten baslang'an seslerdin' aldi'na dawi'ssi'z seslerdin' qosi'li'p jazi'li'wi' yag'ni'y proteza qubi'li'si'na da da'stan tilinen az bolsa da mi'sallar keltiriwge boladi':

İra'hmin'iz kelmes ko'zde jasi'ma

I'razi'durman tawi'p bergil yari'mdi',

Hesapsi'z la'shkerdi ko'rip...

Ho'nerin'di ko'rset dedi

Epenteza. İnlaut pozitsiyag'a dawi'ssi'z seslerdin' qosi'li'w jag'daylari' «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde jiyi ushi'rasadi'

Na'ga'handu ug'li'm boldi'gun akar.

Ta'g'lim ali'l Ag'a Yunis so'zinen,

Ne sebepten aza tuti'p yi'g'ladi'm.

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde substantsiya qubi'li'si' yag'ni'y sonordawi'ssi'z seslerdin' wori'n almasi'p keliw jag'daylari' ushi'rasadi'

Bendesine qa'dir iyem mehirman,

So'ytip baqqi'sh jani'm muni'.

Solay yetip biz bul pitkeriw-qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n' birinshi babi'nda «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde ushi'rasatug'i'n fonetikali'q wo'zgesheliklerdi analizledik.

Joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tili fonetikali'q jaqtan ha'zirgi qaraqalpaq tiline jaqi'n boli'wi' menen birge, bir qatar wo'zgesheliklergede iye.

Bunda a'debiy tilimizde qollani'latug'i'n ayi'ri'm seslerdin' worni'na basqa seslerdin' almasi'p qollani'w jag'daylari'n ko'rip wo'ttik.

Dawi'sli' sesler ha'm wolardi'n' wo'zgeshelikleri, dawi'ssi'z sesler sa'ykesligi, wonda ushi'rasatug'i'n seslik qubi'li'slar ha'm ni'zamli'qlarg'a toqtap, mi'sallar menen da'lillewge ha'reket yettik. «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde ushi'rasatug'i'n joqari'da ko'rsetilgen ayi'rmashi'li'qlar Wortaziyali'q Turkiy a'debiy tildin' ta'sirinde ju'zege kelgen qubi'li's boli'p, qaraqalpaq jazba a'debiy tilinin' tariyxi'n, tariyxi'y fonetikani' u'yreniwde, izertlewde bahali' mag'luwmat beredi.

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda, «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilin fonetikali'q jaqtan u'yreniw tiykari'nda to'mendegidey juwmaq jasamaqshi'mi'z:

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde tog'i'z dawi'sli' fonema, jigirma u'sh dawi'ssi'z fonema jumsalg'an. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde «v, ts, ch» dawi'ssi'zlari' da'stan tilinde ushi'raspaydi'

Dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z fonemalar tiykari'nan sa'ykes keliw menen birge wolardi'n' pozitsiyali'q ha'm kombinatorli'q qollani'li'wi'nda bir qansha wo'zgeshelikler ushi'rasadi'.

II BAP. «GO'RUG'LI'» DA'STANI'NI'N' MORFOLOGIYALI'Q WO'ZGESHELIKLERI

Biz «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' morfologiyali'q quri'li'si'n izertlewde til biliminde qa'liplesken da'stu'rlerdi basshi'li'qqa aldi'q.

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinin' morfologiyali'q quri'li'si' tiykari'nan ha'zirgi qaraqalpaq tiline sa'ykes keledi. Soni'n' menen birge woni'n' tilinde Worta Aziyalı'q Tu'rkiy a'debiy tildin' ta'sirinde ayi'ri'm wo'zgeshelikler de ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'remiz. Da'stan tilinin' morfologiyasi' ha'zirgi qaraqalpaq tiline sa'ykes keliwi menen birge wo'zine ta'n bolg'an tillik belgilerge iye.

Atli'q

Da'standa atli'qti'n' san kategoriyasi', tarti'm kategoriyasi', seplik kategoriyasi', betlik kategoriyalari'na tiyisli qosi'mtalar jumsalg'an.

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde wo'zine ta'n bolg'an ayi'ri'n'sha leksika-semantikali'q ha'm grammatikali'q belgilerine iye atli'q so'z shaqabi' so'zlik qurami' ha'm formalari' boyi'nsha ko'pshilik jag'dayda ha'zirgi a'debiy tilge sa'ykes boli'p keledi. Soni'n' menen birge wolardi'n' qollani'li'wi'nda geypara wo'zgesheliklerde ushi'rasadi'. Bunday wo'zgeshelikler ko'binese ayi'ri'm atli'q jasawshi' affikslerdin' qollani'li'wi'nda yeski seplik formalari'nda ha'm predikativlik affikslerdin' qollani'li'wi'nda ko'rinedi.

Atli'qti'n' san kategoriyasi'

«Go'rug'li'» da'stani'nda atli'qti'n' birlik ma'nisin bildiretug'i'n arnawli' morfologiyali'q qosi'mtalar joq, birlik ma'ni ta'bir atli'q arqali' an'lati'lg'an:

Dushpan menen ulug' sawash qi'lg'anday,
Sun'qardan A'wezdi ali'p qashqanday,
Baqpadi'n' qozi'm dep perzent ju'zine,
Bir perzentti quda bermey wo'zin'e.
Ayi'ri'm tu'bir atli'qlar grammatikali'q ko'rsetkishi jag'i'nan birlik sanda
turi'p ko'plik ma'ni an'lati'p keledi:

Da'standa ko'plik ma'ni -lar-ler qosi'mtalari' arqali' bildirilgen:

Go'rug'li' der qulaq sali'n' *so'zlerge*
Panduw na'siyati'm aytqan *sizlerge*,
Aq quw ushar aydi'n shalqar *ko'llerde*,
Sapar qi'ldi'm da'stin ba'le *sho'llerde*,
Hallari'm ne kesher uzaq *jollarda*,
Lal boldi' shiyrin *till1rim*.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde III bette feyil so'zler ko'plik qosi'mtalari'n
qabi'l yetpeydi. Al, da'stan tilinde II bettin' birlik ha'm ko'plik formasi'nda -
lar//-ler qosi'mtasi' jalg'ang'an:

Ishimde da'rtim ko'p bir-bir aytayi'n,
Qulaq sali'p shi'raqlari'm *ti'n'lan'lar*,
Qaydan keldi bizge bul *dushpanlar*,
Yele de a'rmani'n' barma *jigitler*,
Dushpanlardi' nayza bila'n shani'shti'n'i'z,
G'a'nimlerdin' ju'rek-bawri'n testin'iz.

Ayi'ri'm jag'daylarda -lar//-ler qosi'mtasi' ko'plik ma'nini yemes, al
ayi'ri'n'sha tu'sinikke bolg'an subektiv qatnasi'n (jaqsi' ko'riw, yerkeletiw)
bildiriw ushi'n jumsalg'ani'n ko'remiz:

Ne jananni'n' *bellerinen* qushti'n'i'z,
Qara-qara *qashlari'ni'* qaqtı'lar,
Yuziklerni *a'llerine* taqti'lar.

Yeski tu'rkiy tillerinde ko'plik ma'nini an'latqan, -at,/-an qosi'mtalari' da'stan tilinde ayi'ri'm so'zlerdin' quri'li'si'nda saqlani'p qalg'anli'g'i'n ko'remiz:

Qayerlerde qaldi' yawmi't *yelati'n'*,
Qi'ri'q mi'n' u'yli yelat bug'an qaraydi',
İyesiz qalg'andi' Sha'mbil *yelati'n'*.

Tarti'm kategoriyasi'

Tarti'm kategoriyasi' belgili bir betke tiyislilikni bildiredi. Da'stan tilinde tarti'm qosi'mtalari'ni'n' to'mendegidey tu'rleri jumsaladi'. I bet birlik sandi' an'lati'w ushi'n -i'm, -im, -m ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jumsalmaytug'i'n -um,-u'm, ko'plik sanda -i'mi'z, -imiz, -u'miz qosi'mtalari' jumsalga'an:

A'wez *uli'm* qa'ne dese ne dersiz,
Qorqaq jigit ba'rin'izge jol bolsi'n,
Qulaq sali'p yesit menin' arzi'mdi',
Gulda'y bolg'an bul bashi'mda da'rtim bar.
Won gu'lu'mnan bir gulum bar gu'lg'uncha,
Ber mani'raq kel qozi'm.

II bet birlik sandi' an'lati'w ushi'n -i'n',-in',-n' , -un',-u'n',-n' qosi'mtalari' ko'plik sanda -i'n'i'z, -in'iz qosi'mtalari' jumsalga'an:

Maydanda yag'an'i'z yendi qi'zi'l qan,
Belin'di baylag'an bekkem yendi sen,
Ko'n'lin'izge saqlaman'i'z za'rre kek.
G'ani'mdi' an'lan'i'z bul jerden qa'wpet,
At basi'n ten' qi'li'p jannan keshin'ler.
A'wez balan' jati'r zindan ishinde.

III bette birlik ha'm ko'plik sanda -i'/i, -u/u', -si'/si, -lari', -leri, -la'ri qosi'mtalari' jumsalg'an:

G'a'nimdi a'yledin' qoli'ni' bag'li',
Ta'n'ri bersin muradi'ni',
Mutabar sha'hrinin' worda ka'nleri,
Alti'nnan jasayi'n woni'n' worni'ni'.

Seplik kategoriyasi'

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde ataw, iyelik, bari's, tabi's, shi'g'i's, wori'n sepligi ha'm yeski tu'rkiy tilindegi qural ha'm sheriklik sepliginin' ayi'ri'm qosi'mtalari' saqlang'an.

Ataw sepligi

Ataw sepliginde jumsalg'an atli'qlar tu'bir so'zler tu'rinde ushi'rasadi'. Arnawli' grammatikali'q ko'rsetkishi joq:

A'wez uli'm Qunqarshag'a barg'an son',
A'welgidey ko'rerme, oni' Kunqarsha.
Nurlar janar woni'n' yeki ko'zinen,
Bir sun'qar qashi'rdi'm Sha'mbil yelinen,
Men sorayman yendi sizden yaranlar.

Iyelik sepligi

Iyelik sepliginin' -ni'n', -nin', -di'n'-din', -ti'n'-tin' qosi'mtalari' da'stan tilinde ko'plep ushi'rasadi':

Tuwi'p wo'sken Go'rug'li'ni'n' jerinen,
Sharwalardi'n' boladi' degen yenshisi,

Patshalardi'n' mudam bolar yelshisi,
A'welgidey boldi' shahni'n' aldi'nda.
Iyelik sepliginin' -ni'n', -nin' qosi'mtasi' u'nsiz dawi'ssi'z seske pitken
so'zlerge de jalg'ang'an. Al ha'zirgi tilimiz ushi'n bul jag'day ta'n yemes:
Ne bag'lardi'n' taza gu'lin terdin' dep,
A'welgidey boldi' shahni'n' aldi'nda.

Bari's sepligi

Da'stan tilinde bari's sepliginin' WortA Aziyalı'q Tu'rkiy a'debiy tiline
xarakterli bolg'an -a, -a', //-g'a/,-ga' qosi'mtalari' jiyi ushi'rasadi':

Man'a degen iytlerdi wo'zine jibersin,
Men'a' patshadan sorap bag' qurdi'ri'p beresiz,
Meni wo'zla'rin'a' sa'rda'r bildin'iz,
Bayi'na barabar won'a zer berey,
Kirersiz ba'dbaxti'n' tawi' tashi'na',
Bar wonda san'a juwap.

Da'stan tilinde -qa, -ke, -g'a //ge, -ka', -na/-na' -a/-a' qosi'mtalari'
jumsalg'an. Lekin bulardan -ka'/ga', -na', -a/-a' qosi'mtalari' ha'zirgi
qaraqalpaq tilinde jumsalmaydi'.

A'wezdi ko'rmekka' yetsen'iz a'rman,
Qunqarshan'a bul xati'm bar,
Wolja qi'li'p qi'z-jawandi',
San'a ji'lawdar a'ylermen,
Ja'ha'n man'a tar ko'rindi.

Tabi's sepligi

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde -i'n,-in,-n qosi'mtalari' menen birge
ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qollani'latug'i'n -ni',-ni qosi'mtalari' ushi'rasadi':

Yuzini ko'rgen shahlar bolar ziyada,
Ra'wim yetpen' ko'zden aqqan jasi'ni',
Qarg'a quzg'i'n jesin buni'n lashi'ni',
Ba'ha'rde terermen bul taza gu'ldi,
Gu'llerdin' ashi'g'i' mudam bulbu'ldi.
Qayg'i'dan toli'p tur ishleri qana.
Parsha-parsha yetlerini kestin'iz,

Shi'g'i's sepligi

Shi'g'i's sepliginin' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde saqlang'an -nan,-
nen,-dan,-den,-tan,-ten qosi'mtalari' menen birge ha'zirgi tilimizde
jumsalmaytug'i'n, kitabi'y tilge ta'n bolg'an di'n,-din,-ti'n,-tin qosi'mtalari'
da'stan tilinde ko'plep ushi'rasadi'.

Munnan bari'p Rum yurti'na,
Andin wo'zge kim bar jaratqan jappar,
Qozi'n' munnan Gurjistang'a barg'andi',
Qa'wmetin'nen men aylanay shi'rag'i'm,
Bir qudadan wo'zge joqdur mehriban,
Sol keseni kelip qoldan alg'anday,
Turma yendi munnan ja'ne ba'direk qul,
Neden jazdi'k bir qudag'a biz sorli',
Sendin wo'zge kim bar jaratqan jappar.

Wori'n sepligi

Da'stan tilinde wori'n sepliginin' *-da-de-ta-te* qosi'mtalari' jumsalq'an:
Sizlerge qosi'lmaq bizge gu'mandi',
Bu'lbu'l degen qus sayraydi' qi'yada,
Shahlar ko'rse woni' bolar sayada,
Jigittin' jaqsi'si'n sha'mbilde ko'rdim,
Musa'pirlik basqa tusti bul jerde,
Ki'rq ji'l boldi' ayra tustim bul yelden,
Ja'ne de qural ha'm sheriklik sepliginin' *-la-le* qosi'mtasi' bir-yeki jerde
jumsalq'an.
Da'stan tilinde tiykari'nan ha'zirgi tilimizdegi alti' seplik toli'q
jumsali'p, joqari'dag'i'day wo'zgeshelikke iye.

Kelbetlik

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde kelbetlik so'zler tu'bir ha'm do'rendi
kelbetlikler tu'rinde ushi'rasadi'. Tu'bir kelbetlikler to'mendegi mi'sallarda
jumsalq'an:

Sap qurbashi' alti'n tuwlar,
So'ylen' lalbolmasa qi'zi'l til yendi,
Ha'r ne yetsen' pa'rmani'mdi' qi'l yendi,
Bati'rlar qoli'nda alti'n pi'shaqlar,
Jerinde ashi'lar asqar bulag'i',
Basi'nda woynasar alg'i'r ulli'lar.

Do'rendi kelbetlikler *-si'z,-siz* qosi'mtalari' ja'rdeminde jasalg'an. Bul
do'rendi kelbetlikler *-li',-li* affiksi bildiretug'i'n ma'nilerine qarama-qarsi'
mazmundi' beriw ushi'n qollani'ladi'.

İyesiz dep urmag'aysi'z basi'na,
Bunday ko'rikli sulı'w jigit boladı' yeken,
Bedew atlı', za'bin atlı' jan to'rem,
Ko'p a'rmansi'z bolg'an jaqsi',
İyesiz jurtlar qaran'g'i'li'q sho'l boldı'.

Ja'ne de kelbetliktin' sapalı'q ha'm qatnaslı'q tu'ride ushi'rasadı'.
Sapalı'q kelbetlikler zatti'n' ren'in, da'min, ko'lemin, qa'siyetin bildirip, tu'bir
kelbetlikler tu'rinde ushi'rasadı'.

Tamasha ko'rsin dep begi-xan,
Alti'n kernay, gu'mis si'rnay,
Maydanda aqsi'n qi'zi'l,
Qi'zi'l qang'a boyap tilla' qi'li'shti',
Awzi' u'lken qara mi'lti'n'.

Qatnasi'n' kelbetlikler kelbetlik jasawshi' qosi'mtani'n' atawi'sh so'zge
jalg'ani'wi' arqali' jasalg'an:

Jerdey boli'p Go'rug'li' xan,
At qoydı' maydan ishinde,
A'jdarxaday u'lken taplar,
I'sqi'rar maydan ishinde,
Ja'nnet ishi qurday boli'p,
Dushpan qalsi'n jerdey boli'p.

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde parsi' tillerinen wo'zlesken *biy, na, na'*
elementleri kelbetlik jasawda jiyi ushi'rasadı'. Mi'sali':

Biykar ju'rer oshbuw du'nya,
Du'nyadan biyperzent wo'tken sultani'm,
Na'ga'handay ug'li'm boldı' guna'ka'r,
Muni' u'lken u'yden sorasam biya'depdik bolar,
İs bolmas haqtan biypa'rman.

Bul affiksler ma'nisi jag'i'nan -si'z//-siz affiksine sa'ykes keledi. Shi'g'i's pozitsiyasi'ni'n' tiline ta'n bolg'an.

Bul arab-iran elementleri da'stan tilinde ko'birek seziledi. Sebebi, bul da'wirde qaraqalpaq jazba tiline arab-iran tillerinin' ta'siri ku'shli bolg'an.

Son'i'nan qaraqalpaq a'debiy tili uli'wma xali'qli'q so'ylew tilinin' negizinde qa'liplese basladi'.

Da'stan tilinde xali'qti'n' so'ylew tiline jaqi'nli'q seziledi. Parsi' tillerinen kirgen -biy, na, na', affikslerinin' qollani'li'w da'rejesi woni' atqarg'an baqsi'lardi'n' sawatli'li'g'i'na baylani'sli' boladi'.

Du'nyada biymurat wo'tken sultani'm,

Biygana adam ko'rinerme ko'zin'e,

Ag'a Yunus biysharadi',

Uyqi'dan bolmag'i'l biyg'am,

Biy saat sapar ayi'nda.

Sanli'q

Sanli'q abstrakt san ma'nisin yamasa predmetlerdin' sani'n, shamasin' qatarli'q ta'rtibin bildiretug'i'n so'z shaqabi'. «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde sanli'qlardi'n' to'mendegidey ma'nilik tu'rleri ushi'rasadi'.

Sanaq sanli'q

Da'stan tilinde sanaq sanlardan, *bir, yeki, u'sh, to'rt, bes, alti', jeti, segiz, tog'i'z, won, juz, mi'n'* sanlari' jumsalg'an.

Mi'sali': Qulaqqa almayman aytqan so'zin'di,

On sa'kkiz mi'n' alam haqqi' zuljalar,

Oyarman dep ekki sha'hla' ko'zin'di,

Sekkiz ku'n ti'nbay bal A'wez,
Segbir tartti' keshe ku'ndiz,
Toqqi'z ka'sa gu'l-gu'l sharap a'linde,
Haq deyip simirip ishti yaranlar,
Yelli bes jasi'nda.

Qatarli'q sanli'q

Da'stan tilinde qatarli'q sanli'qlar *-lanshi'*, *-lenshi* affiksi arqali' jasalg'anli'g'i'n ko'remiz.

Yekilenshi so'zim buldur, ha'y balam,
Adamni'n' jaqsi'si'n qay jerde ko'rdin'?

Birlenshi sawali'm buldur A'wezjan
Atlardi'n' jaqsi'si'n qayjerde ko'rdin'?

-lanshi'-*lenshi* affiksleri ha'zirgi a'debiy tilimizde tek «jigirmalanshi'» so'zinde g'ana saqlang'an.

Al, basqa sanlarg'a jalg'ang'anli'g'i'n ko'rmeymiz. *-lanshi'* affiksi da'slep XIV-XVI a'sirlerde Xorezm wo'zbeklerinin' tiline Wog'uz tillerinin' dialektlerinen kirgen, biraq, wol wo'zbek tilinen ori'n ala almag'an. Tek usi'g'an uqsas “lamchi” affiksi ha'zirgi wo'zbek tilinde milliy ha'm texnikali'q nomenklatura ushi'n g'ana xi'zmet yetedi.

Arab tilinen kirgen “birinshi” qatarli'q sanli'g'i'ni'n' ma'nisin an'latug'i'n “a'wwal” so'zi jumsalg'an:

A'welgidey emes menin' si'yag'i'm,
A'wwelgidey ko'rerme woni' Qunqarshaq.
A'wwalg'i' sawali'm buldur A'wezjan,
Atlardi'n' jaqsi'si'n qay jerde ko'rdin',
A'wwel wo'miri uzaq bolsi'n,

Yekinshi dan'qi'm, a'wazam qalsi'n.

Shamali'q sanli'qlar

Shamali'q sanlardi'n' ma'nisin "bir" sanaq sani'na neshe soraw-qatnas almasi'n'lari'ni'n' dizbeklesiwi arqali' an'latqan.

Ne birewden oshbuw du'nya qalg'andi',
Bir neshe sahabalar keldi tushi'mda,
Bir neshe dushpanlardi'n' siynesi bolsi'n oyran

Toplaw sanli'qlar

Da'stan tilinde toplaw sanlar *-lag'an, -legen* affikslerinin' ja'ne de sanaq sanlardi'n' ta'kirarlap keliwinen jasalag'ani'n ko'remiz.

Almasi'n'

Da'stan tilinde almasi'n'lardi'n' ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi barli'q tu'rleri ushi'rasadi'.

Betlew almasi'g'i'

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde betlew almasi'g'i' u'sh bette birlik ha'm ko'plik sanda jumsalg'an.

I bet birlik sanda "man" formasi'nda ushi'rasadi'.
Ma'n'a degen yigitlerdi wo'zime jiberersiz,
Qudayi'm man qulg'a ra'him qi'l yendi.
Senin' ushi'n zar ji'lap tur qudag'a,
Men wo'zim qunqar u'stine,
Man wo'zim yashman G'o'rug'li',
Men'a patshadan qi'rq tanab jer kerek.

II bet birlik sanda «sen» almasi'g'i' jumsali'p, seplengende wo'zgeriske ushi'rap ayti'lg'an:

San'a ka'sadar a'ylermen,
Wolja qi'li'p qi'z jawandi',
San'a ji'lawdar a'ylermen,
Sennen a'rmani'm qalmadi',
Sag'an hayal boli'p barg'annan,
Yeti yuz qi'z san'a no'ker.

III bet birlik sanda wol betlew almasi'g'i'ni'n' jumsali'wi'nda ha'zirgi tilimizge sali'sti'rg'an to'mendegidey wo'zgerisler bar. «Wol» almasi'g'i' seplengende «ani'n'» «ani'» «an'a» formalari'nda jumsalg'an:

An'a ma'rtlik penen bir so'z dedi,
Boyi'n'a barabar an'a zer berey,
An'a ji'lawdar a'ylermen,
Ani' aldi'rtti' Sha'bilge.

Biraq betlik almasi'n'lari'ndag'i' "wol" yeski formalari' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jumsalmaydi':

Wog'an Go'rug'li' ant berdi,
An'a bir zayi'p taw,
Bar wonda an'a juwap ber,

Siltew almasi'g'i'

Da'stan tilinde almasi'n'lardi'n' qollani'li'wi'nda aytarli'qtay wo'zgeshelikler sezilmeydi. Lekin, siltew almasi'n'lari' g'ana azi'-kem wo'zgeshelikke iye. Sebebi da'standa «bul» almasi'g'i' seplengende «b» sesi «m» sesine wo'zgeredi. Man'a munday barli'q kerek, Buni'-muni', buni'n'-muni'n':

Meni bunda shori' qi'ldi' bir quday,

Bir so'z aytpay ti'n'la muni',

Inan bu aytqan so'zime,

Dashtur bu dag'ni'n' yollari',

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jumsalmaytug'i'n shu, shul, ushbu almasi'g'i'n qollani'p so'ylewshige jaqi'n jerdegi zatti', atap siltep ko'rsetiw ushi'n qollani'lg'an.

Bu saparg'a alg'i'z talap a'yledim,

Na'sihati'm bu sizlerge qi'rqi' jigit,

Quda berdi bizge ushbu dushpanlardi',

Go'rug'li'dan esit oshbu kalamiy,

Go'rug'li' shul yerde inkar qi'ldi'.

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde almasi'n'lardi'n' yeski formasi'ni'n' qollani'li'wi' bul xali'q awi'zeki do'retpesinin' yerte da'wirlerde do'regenliginen da'rek beredi. Sol da'wirge sa'ykes formalar qollani'lg'an, al ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde siltew almasi'g'i'ni'n' bul formalari' jumsalmaydi'. Qaraqalpaq tilin izertlewshi ali'm N.A.Baskakovti'n' ko'rsetiwinshe siltew almasi'g'i' tu'rkiy tilinde almasi'n'lardi'n' yen' yeski tu'ri boli'p yesaplanadi'.

Ja'mlew almasi'g'i'

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde ba'ri, ba'rshe, ha'mme, jumla', ha'mme ja'mlew almasi'n'lari' jumsal'g'an. Wolardi'n' ishinde «jumla'» almasi'g'i' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde jumsalmaydi'.

Ha'mmen' turi'p sa'lem berin' yaranlar,

Qashi'rg'an sun'qari'm A'wez kelipti,

Ba'rshelerin' bolg'an Sha'mbildin' shaxi',

Bag'shasini sennen sorap neteyin,

An'a bisati'mda ba'rini berey,
Ha'mme adam ji'lag'andi' qi'yamette.

Da'stan tilinde «*ba'rcha, a'hli*» almasi'n'lari' jumsalga'an, wolar arab-parsi' tillerinen kirip kelgen. Ha'zirgi tilimizdegi «ba'rshe, ja'mi» almasi'n'lari'ni'n' wori'ni'nda jumsalga'an.

Soraw-qatnas almasi'g'i'

Da'stan tilinde soraw-qatnas almasi'n'lari' az sanda jumsali'p kim, necha, kimse, ne, neshe, neshuk, qansha so'zleri arqali' berilgen.

«Necha», «neshuk» soraw-qatnas almasi'g'i' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde jumsalmaydi, qalg'an soraw-qatnas almasi'n'lari' ha'zirgi tilimizde jumsala beredi. Mi'sali':

Tawi'n'lari'n' neshik aytti'n',
Qi'rq jigitten uyalmayin',
Kim qoydi' sag'an bul isti,
Qaydan tapti'n' sen bul ku'shti,
Bul ne halda jalg'i'z qi'zi'n',
Senin' wa'sbin'di ta'rip yetsek neshik bolar yeken.

Wo'zlik almasi'g'i'

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde wo'zlik almasi'g'i' ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi si'yaqli' «wo'z» so'zi arqali' an'latil'lg'an. Wo'zlik almasi'g'i' seplenip ha'm tarti'mlani'p to'mendegidey mi'sallarda qollani'lg'an:

A'yne wo'zi jigirmadan wo'tpegen,
A'wezdi wo'zine bala qi'ldi'.

Da'standa belgisizlik almasi'g'i'ni'n' ma'nisi atawi'sh so'zlerdin' dizbeklesip keliwi arqali' an'lati'lg'an:

Bir neshe saxabalar keldi tushi'mda,

Kimsa' wo'lma'y bul du'nyada qalg'andur.

Da'standa «kim, kimisi, kimsa'» so'zleri arqali' jasalg'an belgisizlik almasi'n'lari' jumsal'g'an. Bir almasi'g'i'ni'n' soraw-qatnas almasi'n'lari'ni'n' dizbeklesiwi ha'm kimse so'zi arqali' an'lati'lg'an:

Bir neshshe jerlerden ti'msal keltirdim,

Bir neshe dushpanlardi'n' siynesi bolsi'n wa'yan.

Belgilew almasi'g'i'

Da'stan tilinde belgilew almasi'g'i' «ha'r» so'zinin' atawi'sh so'zlerdin' aldi'na dizbeklesip keliwi arqali' jasalg'an:

A'wezxandi' ha'r kim ali'p keltirse,

Ha'r ji'lda bir ma'rtebe bardi'.

Belgilew almasi'g'i' parsi' tillerinen kirgen “ha'r” so'zine basqa so'zlerdin' dizbeklesip keliwi arqali' jasalg'anli'g'i'n ko'remiz.

Men bu'gin keshmishem ha'r ne bari'mnan

Wo'zi bolsi'n won beshinde,

Ha'rne keltirsen' tez keltir

Boli'msi'zli'q almasi'g'i'.

Da'stan tilinde “hesh” boli'msi'zli'q almasi'g'i' az da bolsa ushi'rasadi':

Shi'damas hesh kim da'stine,

Hesh kim shi'damas woyni'ma,

Go'rug'li' bekten hesh xabar bolmadi'.

Feyil

Feyil tu'birlerinen ha'm tiykarlari'nan funktsional formalari'-atawi'sh feyil, kelbetlik feyil, hal feyil, jasaladi'. Atawi'sh feyil is-ha'rekettin' ati'nan jasalg'an ha'reket protsessin bildiredi. Tiykarg'i' affiksler: i'w, iw, maq, mek, baq, bek.

Atawi'sh feyildin' maq-mek, baq, pek, baq, bek formasi' ha'zirgi tilimizde wo'nimli yemes, al da'stan tilinde wo'nimli jumsalq'an atawi'sh feyil so'zler jiyi ushi'rasadi':

Sol jerge sultan qi'lmaqshi' boldi',
Dushpanlar qi'lmaqta bizge ma'lamat,
Sol ta'repke barmaqti' woyladi',
Qi'rq jigit qorqi'p qaytpaqshi' boldi',
Dushpanlar ishinen A'wezdi almaq,
Quda berse munnan abi'rayli' bolmaq,
Ko'z ko'rmek, qula yesitpek, qol urmaq,

Kelbetlik feyil predmettin' ha'reket turindegi si'ni'n bildiredi.

Ha'zirgi tilde kelbetlik feyildin' tiykarg'i' formalari' -g'an,-gen, -qan,-ken, -ar-yer-r, -tug'i'n affiksleri boli'p tabi'ladi':

Basi'na tilladan *quyi'lg'an ji'g'a kiygennin*,
Ata sizde *bolur* ba'lki i'n'tiyar,
Tah *ko'rgeninshe* g'a'rip atam hesh endi.

Da'stan tilinde bul affikslerdin' qollani'w ha'zirgi a'debiy tilge sa'ykes. Tekte -ar,-yer,-r affikslerinin' qollani'li'wi' izlesedi. Kelbetlik feyildin' bul formasi' tuwrali' M.A Sherbak bi'lay dep jazadi':

Kelbetlik feyilinin' -ar,-yer,-r,-i'r,-ir formasi', dawi'sli'dan keyin -yur-yu'r affikslerine iye boli'p Shi'g'i's Tu'rkistan tekstlerine xarakterli.¹

Aq quw *ushar* aydi'n shamqar ko'llerde,

Sag'i'ni'p ushi'p *keler*,

*Turar*_a'lamat menin' qasi'ma.

A'wez xandi' *keltirer* dep qi'ri'n' ari'slan.

Kelbetlik feyildinin' -mas-mes, -bas-bes qosi'mtalari' boli'msi'zli'q formasi'n payda etedi:

Wo'zin' wo'lmey dushpan *kelmes* qasi'na,

Dushpan *shi'n'mas* tan' wo'lgen she joli'n'a,

Tiri bolsan' *jararsan*' sen, ha'r iske.

Da'stan tilinde jumsal g'an hal feyil formalari' ha'zirgi a'debiy tilimizge toli'q sa'ykes keledi. Hal feyil to'mendegi qosi'mtalar menen jasaladi'.

-i'p,-ip,-p qosi'mtalari' wo'tken ma'ha'lge baylani'sli' ha'rekettin' xalati'n, si'ni'n ani'n'lap keledi:

Basi'n *kesip* tash 6stine,

Sharap *iship* men ma's boldi'm.

Ko'terip woynatpay woni' dizen'e.

Qol qawsi'ri'p atasi'nan pa'tiya tiledi.

Segbir uri'p keshe-kundiz

-a/e/y qosi'mtalari' hal feyilli tiykar feyillerge jalg'ani'p jasaladi'. -Ib,-ib,-ub,-ub hal feyildi jasawshi' qosi'mtalardi'n' yeski formalari' da da'stan tilinde az sanda bolsa da ushi'rap turadi':

Ko'z jasi' *to'gilip*, sel boli'p ketse,

At *ji'g'i'li'p* wo'zi jawda qalg'anda,

Jawdi' *qi'ri'p* kewil xoshlar ku'nidir,

Bedewin *harlatub* maydang'a kirgen,

¹ Щербак М.А. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв из восточного Туркестана N-14.

Qi'li'sh *uri'p* qani'n to'ktim.

Feyil da'rejeleri

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde feyildin' to'mendegi da'rejeleri jumsalga'an.

Tu'p da'reje

Da'stan tilinde tup da'reje feyillari tiykari'nan tu'bir feyillerge sa'ykes keledi, buyri'n' meyildin' II betinde qollani'ladi'. Tu'p da'rejede is-ha'reket tek subektke qatnasli' boli'p keledi:

Dushpanlar *qi'lmasi'n* bizge ma'lamat,
Sho'lde *bolsi'n* pirlar wol ma'detka'rin',
Isin'di yerte *qi'l*, *qalmag'i'l* keshke.

Wo'zlik da'reje

Da'stan tilinde wo'zlik da'rejenin' -n,-i'n,-in qosi'mtalari' jumsaladi', is-ha'rekettin' subekttin' wo'zine bag'darlang'ani'n bildiredi:

Go'rug'li' *zorli'g'i'n* bildirdi,
Ishi *bawi'ri'n* tildirdi,
Qunqarshax ko'ringen lashkerge taslandi'.

Wo'zlik da'reje feyillerin jasawda -i'l,-il,-ul,-u'l,-l qosi'mtasi' da qollani'lg'an:

Qoshuli'b so'hbet qurayi'n'.
Men bila'n *qoshulub* sursa'n'iz da'wran
Ba'rchasi birda'y ji'ynali'b.

Belgisiz da'reje

«Go'rug'li'»da'stani'ni'n' tilinde feyildin' belgisiz da'rejesinin' -i'n,-in,-n, -i'l,-il,-l qosi'mtalari' jumsalg'an. Belgisiz da'reje feyillerinin' wo'zlik da'reje feyillerinen wo'zgesheligi is-ha'reket belgisiz subekt ta'repinen islenedi.

Mi's:

Qanati'nan *qayi'ri'ldi'*,
Tuyag'i'nan *mayi'ri'ldi'*.
Qanlar *qari'li'p*, baslar *jari'li'p*,
Ko'zler *tesilip*, bedewler *jabi'ldi'*
Qashqan *quti'li'p*, turg'an *tuti'ldi'*.
Oqlar *ati'li'p*, qang'a bati'ldi'.
Qan *to'gildi* maydan ishinde.
Dushpanlar qoyday *qi'ri'ldi'*.

Sheriklik da'reje

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde sheriklik da'rejenin' i'sh-ish-sh qosi'mtalari' az sanda jumsalg'an, -i's,-is,-s formalari' bolsa ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tiline sa'ykes qollani'lg'an:

Naz bilan qas *qag'i'sqan*,
Ko'rgenin' jani'p *ali'sqan*,
Bir-birina' nayza *sali'sqan*,
So'ylesip alsam payda g'oy dep.

Wo'zgelik da'reje

Wo'zgelik da'reje is-ha'rekettin' wo'zlik subekt arqali' yemes, basqa bir wo'zgelik subekt arqali' islengenin bildiredi. Wo'zgelik da'reje formasi'ni'n' jasali'wi'nda to'mendegi affiksler qatnasadi': -di'r,-tir qosi'mtalari' basqa grammatikali'q qosi'mtalarg'a qarag'anda wo'nimli jumsalg'an:

Tazali'qti' bir-birinen *artti'r*ar,

Ka'malg'a *keltirip*, ta'rbiya qi'lg'an,

Dushpani'n' dosti'na si'ri'n aldi'rmas,

Alti'n kesa na'zik qoli'n *taldi'rdi'*,

So'zin ma'nisine keltirdi.

-i't,-it,-t qosi'mtasi' dawi'sli' ha'm y-, -m dawi'ssi'z seslerine pitken feyillerge jalg'ani'p wo'zgelik da'reje jasaydi'.

Tani'n'li' ani' *yi'g'lati'b*.

Wo'zi qoli'na *uslatti'*.

Ra'wish

Ra'wish is-ha'rekettin' ha'm belginin' belgisin bildiretug'i'n ma'nili so'z shaqabi'. Da'stan tilinde ra'wish formalari' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilindegi formalari'na sa'ykes keliwi menen birge, geypara wo'zgeriske ushi'rag'an formalarda ushi'rasadi'. Lekin, bular da'stan tilinde ju'da' siyrek jumsalg'an. Mi'sali':

A'wwal keldi Gorug'li'.

Ati' woni'n' *shunda* wo'ldi.

Bul mi'sallardag'i' a'wwel, a'wel, so'zi waqi't, «shunda» so'zi wori'n ra'wishi worni'nda jumsali'p da'stanni'n' tiline ta'n wo'zgesheligi boli'p tabi'ladi'.

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde “-sha,-she” affiksinin' jalg'ani'wi' arqali' almasi'n'lardan jasalg'an ra'wishler ushi'rasadi'.

Ko'mekshi so'zler

Ko'mekshi so'zler konkret leksikali'q ma'nige iye bolmay, tek ma'nili so'z shaqaplari' arasi'ndag'i' ha'r qi'yli' qatnaslardi' bildiriw ushi'n, wolardi' bir-biri menen baylani'sti'ri'w ushi'n xi'zmet yetedi. Ko'mekshi so'z da'neker, tirkewish, janapaylar boli'p u'shke bo'linedi.

Tirkewishler

Tirkewishler wo'zine ta'n wo'zgeshelikke iye, wolar wo'zi menen birge waqi'tli'q, si'nli'q, ma'nilik qatnaslardi' bildiredi. Da'stan tilinde tirkewshilerdin' yeski jazba tilge ta'n ha'r qi'yli' formalari' ushi'rasadi'. Soni'n' menen birge ha'zirgi tilimizdegi «benen», «menen», «penen» tirkewshi de qollani'ladi'.

Tezlik *penen* A'wezhan.

A'liy *menen*, Waliy *menen*.

Bahali' ba'har baz *benen*.

Bejerip jursin so'z *benen*.

«Kibi», «yan'li'» tirkewishleri da'stan tilinde qollani'lg'an:

Mi'sal: Jas jigitler kirse sher *kibi* maydan.

Mi'sali' peri *yan'li'di'*.

«Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde jumsalmaytug'i'n bila'n, ishre, ila', birla' tirkewshileri ushi'rasadi'.

Tezlik *bila'n* patshag'a.

Bejerip jurgan so'z *bila'n*.

Bahali' ba'ha'r baz *bila'n*

Ma'rt jigitler maydan ishira saylani'p.

Maydan ishire g'ayrati'mdi' salayi'n.

Ma'wsim bizdi yolg'a saladi'.

A'liy *bila'n*, Waliy *bila'n*.

Tag'i' da da'stan tilinde «son', kibi, beri, ushi'n» tirkewshileri de jumsalg'an. Wolar ataw ha'm shi'g'i's sepligindegi so'zlerdi basqari'p kelgen.

A'wezخان ushi'n qi'zi'n sorap,

Gorug'li' sonnan beri,

Qi'rq jigitti saylap,

Go'rug'li'ni' qolg'a almaq ushi'n izine yertti,

Sonnan beri jeti ji'l wo'tti.

Da'nekerler

Da'nekerler so'z benen, so'zlerdi sonday-aq, ga'ptin' birgelikli ag'zalari' menen qospa ga'ptin' qurami'ndag'i' ga'plerdin' aralari'n baylani'stiri'w ushi'n qollani'ladi'.

Da'standa da da'nekerler joqari'dag'i'day xi'zmetti atqari'w maqsetinde jumsalg'an.

Biriktiriwshi ha'm, tag'i', ja'ne menen da'nekerleri da'stan tilinde ko'p ushi'rasadi'. Tag'i' da "wa", "ya" denekerleri de ushi'rasadi'.

Si'nap keldim *wa'* yaxshi' yamani'n bildim.

Ya wo'nersiz, qamarsi'z.

Ya anarsi'z, qamarsi'z.

Da'stan tilinde qarsi'las da'nekerler menen awi'spali', gezekles da'nekerler wo'nimli jumsalg'an ha'm da'stanni'n' tilin bayi'ti'p woti'rg'an:

Almay qaytsan' qanday bolar uyati'

Ya qali'qlar, *ya* wo'lin'ler jigitler.

Bul jerde wo'lip keteyik.

Bolmasa A'wezdi ali'p keteyik.

Yakiy kelgenim bilmedin'..

Ga'hi toqtap ga'hi jalg'i'z

Janapaylar

«Go'rug'li'» da'stani' tilinde joq, g'ana, ha'm, nag'i'z, sarras, g'oy, tek, ku'ta, asa, misli, da'l, a'ne, juda' si'yaqli' janapaylar ushi'rasadi'.

Qani'ni' iship *misli* suwlar.

Qanlari'n ag'i'zi'n' *misli* sel yendi.

A'ne, yendi ga'pti Go'rug'li'dan yesitin'.

A'ne, barg'an yigitler sazendeshilik yetishti.

Bolsa *ha'm* bolmasdur.

Ko'rse *ha'm* ko'rmesdur.

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda «Go'rug'li'» da'stanni'ni'n' tilinde ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tiline sali'sti'rg'anda bir qansha wo'zgeshelikler ushi'rasadi', biz jumi'si'mi'zda solardi' ani'qlap analizlewge ha'reket yettik.

JUWMAQ

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' tariyxi'n, woni'n' payda boli'w ha'm qa'liplesiw basqi'shlari'n ani'n'lawda jazba yestelikler menen bir qatarda xali'q awzeki do'retpeleri-da'stanlardi'n' tilin izertlew a'hmiyetli ma'selelerdin' biri.

Rus tili biliminde folklorli'q do'retpelerdin' tilin izertlew ma'sesei 1940-ji'llardan, al turkiy tillerinde 1960-ji'llardan baslap qolg'a ali'ni'p, bul tarawda bir qansha jumi'slar islengen bolsa da, qaraqalpaq til biliminde usi' waqi'tqa shekem awi'z yeki xali'q do'retpelerinin' tilin izertlewge arnalg'an kandidatli'q, doktorli'q dissertaciylar az. Da'stanni'n' so'zlik qurami'ni'n' tariyxiy qatlamlari' turkiy tillerinin' rawajlani'w basqi'shlari' menen baylani'sli' qaraladi'. Qaraqalpaq da'stanlari'ni'n' biri «Go'rug'li'» da'stani' qaraqalpaq xalqi'ni'n' bay awi'z yeki a'debiyati'ni'n' ishinde ayri'n'sha wori'ndi' iyeleydi. Bul da'stan qi'pshaq qa'wimlerinin' ishinde qaraqalpaq, qazaq ha'm nog'aylar arasi'nda ken'nen belgili. Biz wo'zimizdin' pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' «Qaraqalpaq folklori'» ni'n' XV tomi'na kirgizilgen qol jazba nusqasi'ni'n' fonetika-morfologiyali'q wo'zgesheligin analiz yetiw tiykari'nda to'mendegi juwmaqqa keldik:

A) «Go'rug'li'» da'stani'nda dawı'sli' sesler tarawı'nda ha'zirgi tilimizdegi kibi tog'i'z dawı'sli' sesler jumsalg'an.

Biraqta bul fonemalardi'n' poeziyali'q jumsali'wi'nda wo'zgeshelikler ushi'rasadi'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde “a”, “u”, “u” fonemalari' so'zdin' birinshi buwi'nlarda jumsalsa, da'standa so'zdin' 2, 3, 4, buwi'nlari'nda jumsalg'an.

B) “Go'rug'li'” da'stani'ni'n' tilinde dawı'ssi'z sesler tarawı'nda 23 fonema jumsalg'an. Lekin, bir dawı'ssi'z worni'na basqasi' jumsali'p, dawı'ssi'zlar tarawı'nda biraz wo'zgeshelikleri na'zerge tu'sedi.

C) Atli'qti'n' san, tarti'm, seplik formalari'nda ha'zirgi tilimizde jumsalmaytug'i'n -la'r,-um,-u'm, un'-u'n', di'n-din, -la, -i'n,-in affiksleri qollani'li'p «Go'rug'li'» da'stani'ni'n' tilinde morfologiyali'q wo'zgesheliklerdi juzege keltirgen.

D) Betlew ha'm siltew almasi'n'lari'nda ha'zirgi a'debiy tilimiz ushi'n ta'n bolmag'an formalardi'n' jumsali'wi' man'a, an'a, bun'a, oshbuw, oshbu, shu, shul, shunday almasi'n'lari' qollani'li'p ha'zirgi qaraqalpaq tilinen wo'zgeshelenip tur.

Ye) Feyil so'z shaqabi'nda -ar,-er,-ur,-u'r, -i'b,-ib, -ub,-u'b affiksleri jalg'ang'an so'zler kelbetlik feyil ha'm hal feyildi payda etip, da'stan tiline ta'n wo'zgeshelikti an'lati'p turi'pti'. Bunnan basqada bir qansha wo'zgesheliklerin ko'rsetip wo'ttik.

J) Ko'mekshi so'zlerde ha'zirgi tilimizde qollani'lmaytug'i'n, tek da'stan tilinde ta'n bila'n, ishira', wa, ya, a'mme, yakiy, si'yaqli' ko'mekshi so'zler qollani'lg'an.

Juwmaqlasti'ri'p aytqanda. «Go'rug'li'» da'stanni'n' qoljazba nusqasi' XIX a'sirdin' aqi'ri' XX a'sirdin' basi'ndag'i' qaraqalpaq tili boyi'nsha bahali' mag'luwmat beriwshi jazba yestelik boli'p, qaraqalpaq jazba a'debiy tilinin' payda boli'wi' ha'm rawajlani'wi' basqi'shlari'n izertlewde bahali' derek boli'p tabi'ladi'.

Paydalang'an a'debiyatlar

1. Абдиназимов Ш. «Кырык кыз» дэстанының лексикасы. –Нөкис, 1992 (канд. диссертация)
2. Айдаркулов К. «К вопросу об этнических терминах в эпосе «Манас», -Фрунзе, -1988.
3. Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тили тарийхы. -Нөкис, 2002.
4. Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тили тарийхы. -Нөкис, 2003.
5. Эгамбердиев Р.А. «Фразеологизмы в эпосе «Манас», -Фрунзе, -1988.
6. Байлиев С. «Языковые особенности дастана», «Саят и Хамра», - Ашхабад -1965.
7. Бейбутова Р.Т. «Военная лексика в эпосе» «Манас», -Фрунзе, -1988.
8. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. (Фонетика, лексикология) -Нөкис, 1979.
9. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис, 1994.
10. Боронов А. А. «Антропрономии в киргизском героическом» эпосе «Манас», -Алма-ата -1988.
11. Мамедкулиев Д. «Языковые особенности дастана», «Шахсанем и Ғариб», -Ашхабад. -1974.
12. Мехтиева С.Т. «Язык эпоса «Шахрияр», -Баку, -1975.
13. Насыров Д.С. Лексический состав диалектов каракалпакского языка с точки зрения происхождения. //Вестник КК.ФАН 1973. №1.
14. Насыров Д. Основные особенности диалектов каракалпакского языка и их отношения к «Девану-луғат-ит турк» М.Кашгари. //Вестник КК ФАН УзССР, 1973, №3.

15. Нурманов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Тошкент, 2000.
16. Расулов Р. «Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыс», -Ташкент 1975.
17. Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. - Нөкис, 2000.
18. Сайдов Д. «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының шығармаларының тили», -Нөкис-1989.
19. Турсунов С. «Лексический особенности дастана «Алпамыс» - Ташкент, -1990.
20. Ҳамидов Ҳ. «Қарақалпақ тили тарийхының очерклери». -Нөкис-1974.
21. Шоабдурахманов Ш. «Равшон» дастонининг бадий тили ҳақида. - Тошкент. -1949.